

IMREH ISTVÁN

A HÁROMSZÉKI HILIB TÖRVÉNYEI 1829–1830

A népi írásbeliségben fennmaradt ősi paraszti szokásrendről, a faluközösség törvényalkotásáról már több ízben írtam,¹ az utóbbi években pedig a székelyföldi közösség szerkezetét és működését elemző monográfia elkészítésén és a székely falusi írásbeli rendtartások gyűjtésményes kiadásán dolgoztam.² E munkálkodás során a Kézdivásárhelyi Múzeum körüli szellemi mikrokozmoszból gyakran érkezett címekre segítségnyújtó, támogató üzenet és írás. Legutóbb Hilib falu jegyzőkönyvét lelte fel, óvta meg az elkallódástól és adta át tanulmányozásra, közlésre Éder Ottó tanár. Mivel az említett monográfia kézírata már végleges formát öltött, utólag és folytatólag itt közlöm *Hilibfalva törvényeit* és *Esztenatársasági rendtartását*. Bízom abban, hogy még sok hasonló pótlással gyarapíthatjuk népismeretünk kincsesárát.

*

Hilib az egykori Háromszék orbai processzusában (kerületében), Kézdivásárhely mellett, Ozsdola, Szentkatolna és Gelence szomszédságában fekvő kis település. *Protocolluma* az 1829–1858 közötti három évtizednyi időszakot foglalja magában. Ennek első lapjain örökítette meg Nagy József *nótárius* az említett statútumokat. Mindkét helyi szokásjogi kodifikálást nagyon késői keltezésük teszi egyetemes történeti szinten is igen értékkessé – tanúsítva, hogy a Székelyföldön a feudalizmus korai századaira jellemző normarögzítés még e társadalmi rendszer végnapjaiban is eleven gyakorlat, életteremtő és -alakító tényező volt. Maguk a rendtartási szabályok azonban általában korábbi évszázadokban kiformalódott viszonyokat tükröznek. Jelzi ezt a falutörvény címébe iktatott néhány szó – „a régi úzus szerént” –, valamint a szövegben többször felbukkanó utalás a határozatok régi voltára; és igazolja a zárósorokban olvasható mondat is, mely szerint a lakosság „ezen fennírt és régi atyáinkról maradt falunk úzusa és törvényei mellett kíván maradni”, meg hogy az „úzusok a régi protokulumból irattattak áltol...” Bizonyára a XVIII. században is már az „előidőkből” átvett szöveg volt az, amelyet azután itt-ott módosított formában újra meg újra „inprotocolláltak” a „jövendőbeli bizonyosság, megmaradás végett...”

Előre kell bocsátanunk, hogy a faluban az írásbeliségnek szintén régi hagyományai voltak. Jellemző, hogy milyen sok gonddal őrzött régi „falukönyvet” és más „hozzájuk tartozó írásokat” adnak át évente a leköszönő jegyzők az újonnan megválasztottnak. 1830–1845 között általában tíz kötetet sorolnak fel: 1. az új, érvényben lévő „törvényes” jegyzőkönyv, ez a faluközösség határozatait, a falu bírói székén hozott ítéleteket tartalmazza; 2. a „parancsolatok könyve”, amelybe a felsőbb fórumok, hivatalok rendeleteit másolják be; 3–4. a két régi, „hitván” jegyzőkönyv; 5. „kassza protocollum”, vagyis a bírói számadások, a falu bevételeinek és kiadásainak jegyzéke; 6. „forspont protocollum”, a közmunkaként tel-

jesített fuvarok nyilvántartása; 7. „határkert” (terítés) kimutatás; 8. „licitációs protocollum”; 9. „contractusos” jegyzőkönyv; 10. a hídfák karbantartásának számbavétele. Őrzik még a falut és a *tilalmast* övező határkertek állításáról szóló régi listákat; az *alsó*, a *felső* meg a *Függőbeli híd* karbantartási, javítási kötelezettségeinek lajstromát; a közfölked időnkénti felosztásának jegyzékeit; a *Két ág havasáról* szóló tizenhat szerződést; a vitatott Dimény-birtokról kiadott ítéletet. Az irattartó „egy régi vászon tarisnya, amelybe bele vadnak téve”, valamint a falu levelesládája; ez utóbbi „titok alatt” van, hiszen két lakat és három kulcs szolgálja biztonságos voltát.

A különböző feljegyzéseket, faluszéki határozatokat helybenhagyó falutagok aláírásai is tanúsítanak egy nem lebecsülendő művelődési szintet. A három kismemes család tagjai, élükön az Osváthokkal, persze kalligrafikus betűkkel igazolják egyetértésüket. A lovas- és gyalogkatona rendűek közül 41-en írják alá a nevüket, kik igen szépen, kik darabosabban rovott betűkkel. Ebből a rétegből 18-an vannak olyanok, akik a jegyzői beírás szerint „... írástudatlanok, neveik után keresztet húznak”. A provincialisták, vagyis jobbágyok közül 8-ról derül ki, hogy írást nem ismer. Természetesen igen sokan lehettek még a faluban azok, akik a közügyekkel nem kerültek kapcsolatba, s helyettük nem kellett másnak a jegyzőkönyv lapjain nevüket a „manu authorata” toldalékkal sem ellátnia. A paraszti, népi írásbeliség azonban mindenképpen számottevő, nem is szólva egy-egy határőrkatona jegyző ma is szemet gyönyörködtető „betűvetési” készségéről, tudásáról.

Az eddig elmondottakból is megállapítható, hogy a faluközösségi normaalkotás megértéséhez közelebb visz a törvény és a jegyzőkönyv együttes tanulmányozása. Az utóbbi arról tesz bizonyosságot, hogy a rendtartásba foglalt cikkelyek a napi gyakorlatban hogyan érvényesültek: megmaradtak-e óhajnak, kívánalomnak, vagy valóban elmellőzhetetlen parancsként írták elő a falutagoknak a magatartási, cselekvési módokat. A jegyzőkönyv lapjain megörökítődtek a „törvényt” módosító, pótló, kiegészítő határozatok is, jelezve, hogy mennyire teljes vagy hézagos, mennyire tartós érvényű vagy változtatásra szoruló a kis emberi közösség „alkotmánya”. A hilibi törvény és jegyzőkönyv szembeállítás az azt is lehetővé teszi, hogy az utóbbi segítségével hívebben értelmezhesük a normákat, s olyan feltételekről, viszonyokról, körülményekről is értesüljünk, amelyek a legalapvetőbb szokásjogi szabályok pontjai közé be nem iktathatók.

A falutörvény például, régi mintát követve, kimondja, hogy az új bíró esztendőnként 12 *hütöst*, esküdt tanácsbelit válasszon. Valójában, mint másutt, a lakosság itt is együttesen jelöli ki az őt képviselő, közösségét kormányzó tisztségbéliet. Számuk sem 12, hanem valamivel több (1849-ben épp kétszerese), s ehhez járul a széki igazgatás alatt lévő ún. provincialista, azaz jobbágy- és zsellérrendűeket vezető 2–5 hites. Az *előljáróság* átlag mintegy 25 tagú, de évente változóan; valójában 20–35 között ingadozik.

Az 1830–1850 közötti időszakban a kis település férfiai közül kiformálódott vezető réteg eléggé változatlan, tartós összetételben intézte a faluközösség ügyeit. A „szabad rend” és a „provincialista” külön-külön

*bíró*t választott ugyan, de azok egy előjáróság tagjaiként munkálkodtak. Ez a tisztség itt nem sorra járt, hanem a közösség legjelentősebb személyiségeit illette meg. Szekrény Ignác például három rendben hat évig, Balogh Imre, Vajda László, Nagy József, Vitályos István két-két évig vezette a hilibieket. Ők, valamint egy-egy évre választott társaik, amikor nem állottak a község élén, rendszerint hitesként, jegyzőként, megyebíróként, határ- vagy erdőbíróként voltak tagjai az előjáróságnak. Írni tudtak. A húsz év alatt kétszer volt csak írást nem ismerő bírāja a falunak. (Ez a katonarendűekre vonatkozik, a provincialisták ugyanis megállapíthatólag kereszttel igazolták aláírásuk hitelességét.) A jobbágyok sorából Bordos István, Palkó Mihály, Todor Antal három-három, Ambarus János, valamint Kicsid János két-két évig nevezhette magát *index*-nek, azaz bírónak.

Ez alatt az idő alatt nyolc *jegyző*je volt Hilibnek. A legjelentősebb, Vajda János, hét évig működött, de Fejér János is négy, Gáll József, Osvóth János pedig két-két évig tevékenykedett „falu pennája”-ként. A falutanács őszi alakításakor választották meg a *megyebíró*t is. A tárgyalt két évtizedben Lukács Ádám, Gáll Antal és Gáll, János intézte az *egyházmegye* [itt: egyházközség] ügyeit, közülük Lukács megszakítás nélkül tizenkét esztendőn át. A *polgárok* (kisbírók) évente, ritkábban két év múltán adták át helyüket másoknak, s úgy tűnik, hogy inkább a fiatal férfiak soraiból rekrutálódtak.

A falutörvényírók azt sem láthatták előre, hogy 1849. augusztus 27-én a forradalmi falusi tanács „kemén büntetés terhe alatt megszüntetett” és a régi rend állíttatott vissza, majd császári-királyi kinevezett *biztos* került az előjáróság fölé, az államhatalom képviselőjében. A *dúló* (járásfőnök) Osváth István helybeli birtokost jelölte ki e tisztségre, és érdekes módon egyetlen volt jobbágy vagy zsellér sem került be a polgári társadalombeli első faluvezetőségbe.

A falutörvény 2. paragrafusában, valamint a 19-ben szó esik arról, hogy kijár a tisztelet az előjáróságnak. Aki őket „ok nélkül cirmálná [szidná], úgyszintén hütösököt le egy polgárig, hatalma legyen bíró uramnak... hütöseivel megbüntettetni”. A jegyzőkönyvben egy 1834. évi bejegyzés szerint ifjabb Vitályos István gyalogkatona „azt mondotta vala, hogy nékie a hilibi hütösök nem igazán ítélnék...” Az esküdtek vakmerő „lealacsonyításáért” faluszéke elé kell állnia és „a becsületes hütösséget” meg kell követnie. Ha még egyszer megsértené őket – mondják ki az ítéletben –, az egy ezüst rénes forint büntetést is meg kell fizetnie.

Az előjárói szerepkört Hiliben a közvélemény sokra értékeli és a becsületét bemocskoló vezetőt azzal is bünteti, hogy mint érdemtelen kizárja azok sorából, akik mások felett a közösség nevében ítéletet mondhatnak. 1831. november 26-án Fejér Mihály jegyzőnek kell megjelenie „a falu Törvényén”. Bűne: visszaélt a belé helyezett bizalommal és az *esztena-társaság* (juhos gazdaság) bírójaként csalárd módon, másokat megrövidítve, anyagi előnyökre tett szert. Csalásaira „a juhok elhányása alkalmatosságával” derült fény; amikor bevételeiről és kiadásairól számadoltatták, még „illetlen gorombasággal [is] viselte magát”. A teljes faluközösség gyűlésén a határozat szerint meg kell fizetnie a szoká-

sos egy rénes forint bírságot, vissza kell térítenie a gazdának a „hamisul elvett” több mint hét forintot. A szemléletmódra jellemző és igen tanulságos azonban az ítéletmondás további része: „mindezen szembe-tűnő tetemes csalárdságaiért a notáriusi hivataljába is pro anno militare [!] 1832 meg nem maradhatott, s továbbra a teljes communitástól az is ítéltetett, hogy Fejér Mihály a hűtösség között simpliciter pro perpetuo [egyszerűen mindenkorra] mint hiteszegett kivettség és a fenn írt naptól fogva sem etzer, sem mászor ítélet tétel végett, vagy más communitás bajába ne számláltassék és helye ne légyen...” Nem is bukkan fel soha többé a neve a hilibiek jegyzőkönyvében. 1836-ban a jegyzőt „huntsfut”-nak szidalmazó Gáll Antalt a hitesek sorából szintén kizárják, s csak 1840-ben tér vissza ismét a faluigazgatásba, megyebírói tisztségben. 1839-ben Vajda László, aki szintén bűnösnek minősül, „a hűtösség közül kivettetett, olyformán, hogy ítéltre az hűtösök közibe nem ülhet, helye nincsen”.

A falutörvény arra törekszik, hogy végső, általános érvényű foglalata legyen a faluéletet szabályozó előírásoknak. Teljes azonban sohasem lehet, és a kisebb pótlások, igazítások, változtatások a jegyzőkönyvekben örökítődtek meg. Csak jelzésképpen említjük, hogy a hilibi rendtartás a 13. cikkelyben védelmezi a falu folyóvizének és utcájának tisztaságát. 1832-ben ezt azzal egészítik ki, hogy „minden becsületes gazdaember a maga jószága előtt való falu utcáját jó sáncos útba s mindenkor oly jó státusba tartsa, hogy abba az előljárók semmi hibát ne kapjanak; értetődik, hogy a sánc mindenkor tiszta légyen”.

A falutörvények határozatai között rendszerint olyanokat is találunk, amelyeknek célja a bajbajutottak istápolása, a kárt szenvedettek nehézségeinek enyhítése. Olyan paragrafus is van tehát, amely közösségi kártérítést ír elő akkor, amikor az annyira fontos igásállat pusztul, károsodik el. Hilib falutörvényében ilyen szabály nincs, 1846. szeptember 16-án azonban a *Teljes közönség határozása* címmel jegyzőkönyvbe iktatják, hogy ha „dértzeg” marháik: ló, ökör, tehén „valamely szerencsétlenség által károsodnak”, 5–10–15 forintot (aszerint, hogy egy, két vagy három évesnél idősebb az állat) fizetnek a gazdájának. Ez az utólagos törvénytől döntés (amelyet különben később – magyarázat nélkül – semmisnek nyilvánítanak) arra is példa, hogy az 1829-es, de valójában a még régebbi rendtartás mennyire elevenen él a tudatban. Ezt a „conclusum”-ot ugyanis igyekeznek 1846-ban összeegyeztetni az egy és fél évtizedesnél is régebbi statútummal. A határozat zárószóiban olvashatjuk: „továbbá ide értetődik az elől [a protocollumban] megírt nemes közönség törvényében, a 11-dik pontban, hogy az elégtelen pásztorságnak ügyetlensége vagy pedig gondviseletlenségek mián történnek, abba az esetben a pásztor tartozik jót állani érte”.

Utólagos rendezést kíván a *bebíró* kérdés is. Azt a birtokost nevezték így, aki nem e faluban lakott, de ott belső telke, háza és földjei, vagy számottevő szántóterülete volt. A bebírók jogaira és kötelességeire való utalások – gyakran lévén közöttük főrangú nemes is – már a fejedelemség korabeli első törvénygyűjteményekben föllelhetők, de a falu jogalkotói is sokszor rögzítették a helyi szokásokat. Szükséges volt ez, hiszen a világ minden táján, ahol faluközösség formálódott és vált élet-

keretté, munkaszervezetté, szorosan összefüggött a közös szántó, kaszáló, legelő, erdő haszonvétele, valamint a közteherviselés (adó, rovatai, továbbá útépités, hídjavítás, sánctakarítás, határkertcsinálás, fuvarozás, szeriben való, azaz soros pásztorlás, határ-, erdőőrzés és így tovább). Ezért is tartották szükségesnek a hilibiek, hogy alig fél évvel a rendtartásuk lejegyzése után a következő módon döntsenek: „elvégeztetik az is, hogy amint úzusa Hilib falvának, hogy minden bebíró személy fizessen egy forintot annuatim [évente]” – azért a szentkatolnai Szabó Ferenc is tartozik ezzel, hiszen felesége jussán hilibi jószággal bír, de ott közmunkát nem végez.

1832. március 3-án Szekrény Kelemen ozsdolai gyalogkatona fordul azzal a kéréssel a faluhoz, hogy a frissiben felszabadított erdőből fát vág hasson. Indoklásában arra hivatkozik, hogy „hilibi születés és hogy Hilibbe s Hilibfalvának territoriumába is örökös birodalmi légyenek...” A közerdő használatához, hét ezüst rénes forintot leszámllálva, jogot kap ugyan, de e „summa pénznek lefizetése mellett is, régi ususunk szerint, mint bebíró az erdőőrzésért, útsinálásért s több servicium tételekért fizessen minden esztendőben ezután is 1 Rforintokat...” Ezzel a közmunkaváltsággal, költség hozzájárulással mindaddig tartozni fog, míg „Hilibfalván építvén, oly lakost [jobbágyot vagy zsellért] tarthat, aki minden falu terheit egyenlőleg hordozza communitásunkkal”; mégpedig kétszer annyit, mint más: uráért (gazdájáért) és önmagáért dolgozva. A hónap utolsó napján az ugyancsak ozsdolai lovaskatona Erős Mihály fordul a falugyűléshez hasonló kérelemmel. A végzés ez esetben is hasonló: őt is arra kötelezik, hogy olyan „szolgáló cselédet” tartson „az házában”, aki minden ráeső terhet vállal, ennek ellenében a *Commune Terrenumbeli* szántóból is részesedhet; „communitásunk is mindenkor a rea tartozandó földöt el mulatni és kiszolgáltatni el nem mulatja”.

Legeltetést és erdőlést azonban nem mindig engedtek a hilibiek. Magát a bebírói jogosultságot sem mindig ismerték el, s ezért, hogy a számukra költséges pereskedés útjáról a „békesség léniájára” jussanak, Szekrény Kelemennek 40 Rforintot, a szintén hilibi születésű méltóságos Geréb Ádámné Imreh Teréznek 35 forintot fizettek.

Az 1836. év végén mind meghívják a „külső birtokosokat”. Meglepő, hogy milyen sokan jelennek meg (Ozsdoláról 16, Sarfalváról 9, Szentkatolnárol 1, Hatolykáról 3, összesen 29 bebíró), és járulnak hozzá nemcsak a külső birtokosok fizetési kötelezettségéhez, hanem még a szokásos díj emeléséhez is.

A bebírókkal szembeni korlátozások továbbra is föl-fölbukkannak a falu végzéseiben; ezt igen nagy számuk ugyancsak indokolja, hiszen az igényjogosultaknak közel egyharmadát teszik ki (90 „östörzsökös” mellett majd 30 „külső”). Emellett 1838-ban arra is fény derül, hogy közülük sokan „egy sessio” (a részesedési jogot adó, megtestesítő falubeli belső telek, az ún. antiqua sessio) után 7–10, de még 15 személyt is favágni küldenek. (Az elszármazottak, a hilibi telkeket öröklők vagy vásárlók egy-egy jószágra több lakost, szolgáló embert is telepítettek.) Az új, négy cikelyből álló erdőrendtartásban ezért kimondják: „határozottat, hogy egy sessio után egy gazda és ne több erdőljön bé. Fennmaradván egyébiránt is: kik többen egy sessiót bírnának – akár osztva, akár osztatlanul –,

rendre, egyik a másikat [évenként] felváltólag, közösségünkől kikérendő cédola mellett” erdőlhessenek. Fahordást engedélyező írást, *cédolát* pedig – a negyedik pont szerint – csak akkor kapnak, ha a sokat emlegetett egy forintot esztendőnként idejében befizetik, vagy ehelyett útcsinálásra és erdőőrzésre állanak elő. A rendelkezés ellen vétőket három forint bírsággal fenyegetik. Egy 1847-beli feljegyzés arról tanúskodik, hogy tíz bebíró le is teszi a közmunkaváltság díját, de a többi nem. A visszaélések nemigen szűnhettek meg, mert 1854-ben ismét törvényt szabtak az erdőlőknek; ebben az 1838-as végzésekre hivatkoznak, és megújítják a bebírókra vonatkozó előírásokat.

A külső birtokosokat azonban a hilibiek sem érzik soha a faluközösség teljes jogú, igazi tagjainak. Erdőosztási, fajárandóságot kiutaló listákon, kimutatásokon hiába keressük az Ozsdolán, Sársfalván, Szentkatalonán, Hatolykán lakozók nevét. Bizonyos helyzetben pedig más módját is megtalálják a közvagyonbeli jussokból való kizárásuknak. 1843-ban például a Gelence felől lévő és a *Középső-határ*beli szénafüvekről úgy döntenek, hogy nyílrészt csak azoknak adnak, akik a régi *Káposztaugar* felosztásakor igaz és rovatalt fizető jogosultként (44 család) földet kaptak.

Még 1853-ban is öröködnék a hilibiek afelett, hogy az elszármazottak ne teremthessenek jogcímet a hilibi közhatárból való részesedésre. Fábián János és „élete párja” Katalin nevű leányuknak, aki a haralyi születésű, de Szászfaluban molnárkodó Sinkler Ignáchoz ment feleségül, egy darab „pityóka ugarak” való helyet (burgonyakerti közföldrészt) adnak hozományba, „parafernális specificatio szerint...” Erről tudomást szerezve, rögtön meg is szövegezik „bajmegelőző” határozatukat: „amely megírt pityóka ugarra, s úgy más ahhoz hasonló pityóka ugarakra a hilibi nemes közönség senkinek de senkinek páskumot [legtelési jogot], lignátiumot [faizást] nem adott s nem is fog adni”.

A hilibi közösség a közjavakban részesedő falutagok vagyonszössége, de ugyanakkor a közterheket együtt hordozó emberek társulása is. Kiténik ez az előbbiekből, de egy 1833-as döntésükből is: a módosabbak csak olyan *zsellé*ket fogadhatnak be, „akik adóikat s más terheket elhordhatnak s megadhatnak, ellenesetben maga a zselléres gazda fizetendi meg”. Más formában is felvetődik a jussolás és szolgáltatás összefüggése. Például 1840-ben Vitályos Ferenc gyalogkatoná azzal a kérelemmel járul a falu előljáróságához, hogy „mivel egész Invalíd[it]ásba jött, és az öregség terhe mián magával is majd tehetetlen, amellet a marháiból is megfogyatkozott, oldozná fel a közösség minden előfordulandó közönség terheitől, mivel őkegyelme is minden falu jövedelmeiről, mind erdőn, mind mezőn önkéntesen lemond és részt sem etzer sem másszor nem kíván. Ezen kérelmét – írja a jegyző – a nemes közönség meghallgatván a fenn írt naptól fogva, a megírt mód szerint minden falu szerviciumától feloldozá és Isten kegyelmébe ajánlá.”

A falutörvény 21. cikkelye a közösség ítélező székéről szól. A pereskedők, vitázók ügyeinek leírásai meggyőznek arról, hogy fejlett jogérzés, ésszerűség, józan szemlélet tükröződik a faluszéki tárgyalásokban, a hozott határozatokban, a közösség nevében kimondott ítéletekben. Példaképpen csak egy esetre hivatkozunk; erre is inkább a jogügylet tartalmi vonatkozásai, valamint az előljáróság jószándékának bizo-

nyítása végett. 1855. június 18-án „Fejér János és nője Lukáts Mária asszony azon panaszát terjeszté előnkbe, hogy a mai napon fiához Fejér Antalhoz bémenvén valami kasza szerszámért, az menyé megtámadván kiigazgatta azzal a szavakkal: menjen ki, mit jár annyit, eltették már minden boldogságimot, annyit jártak, megcsináltak, megboszorkányoztak. Minek következtébe az előljároság szembesítvén a panasz alattit, [az] a szovait vissza sem vette, hanem azzal fejezé bé, miszerint ő Kézdivásárhelyre járt, a kártyavetőhöz, s [az] azt vette, hogy a legközelebbi haragossa a párnájába hótt csontot tett, s e mián fájós a feje. Ennek következtében hazajöttem s a párnában meg is kaptam – s azért mondtam. Minek következtében az előljároság a bizonytalan, furfangos beszédet a panaszalattival bé akarván bizonyíttatni – nem tudván. Miért is a békeséget a két felek között elpróbálván, a panaszalatti hajlott is, de a panaszló fél vonogatva magát: feljebb jelenteni készkedik. Minek utána mégis a békesség sok szózatok után meg is lőn: Fejér János ökegyelminek kezét megfogván engedelmesként a panaszalatti Fejér Antalné.”

*

Szólanunk kell végezetül néhány szót a függelékben közölt sajátos jogszokást summázó iratról: az *Esztenatársasági rendtartásról* is.³ A népi állattartásra, közvetlenül a juhtenyésztésre a falujegyzőkönyvek gazdag anyagot kínálnak. A falutörvényekben, így a hilibiben is, több pontban találkozunk a legeltetéssel, pásztorlással kapcsolatos határozatok, az ősi formák, a régi gyakorlat írásba foglalásával. Az agrártörténet, valamint a többi népismereti tudományok számára egyaránt érdekkeltők a pásztorszerződések;⁴ ezek a falu csordáinak, nyájainak megőrzésére vállalkozó pásztorokkal kötött megállapodást tartalmazzák. Az esztenatársasági státútum azonban nem azonos ezzel az egyszeri alkalomra szóló egyezséglevéllel, vagyis a falu meg a pásztor, az állattartók meg a fel fogadott munkavégzők megállapodásával, hanem a juhtenyésztésre vonatkozó normák kodifikálási kísérlete, a hagyományos szokásrend írásba foglalása: „mind a gazdák, mind a bácsok és pakulárok rendszabása”; mégpedig hosszú időre szólóan, hogy az utódok „örökre eszerént élhessenek”.

A szerződésjelleg, miként az összes falutörvények, valamint az erdő- és határrendtartások, ezt a szokásjogot írásba rögzítő forma is megőrzi. A jegyzőkönyvbe foglalt „eszténa-szerződés”, miként előbb említett társai, valójában szintén egyezséglevélszerűek: összefoglalásai mindazoknak a normáknak, amelyeken a juhtenyésztés zavartalan menete nyugszik.

A késői kodifikálás magyarázata valójában az, hogy idő múltával sok paraszti, falusi ágazati jog szakosodik, funkció-egységek szerint külön-külön összegeződik. A falutörvény feladata az, hogy a faluközösség minden életterületére kiterjedően alkossa meg a rendszabást. A hilibi státútumban a 23. pont például szól a juhtartás egyik fontos mozzanatáról: „Falunk úzusa az is, hogy minden esztendőben az esztenabírák egész esztendeig, vagyis addig tartoznak gondot viselni és számolni, azmíg új esztenabírák választódnak” – azt viszont, hogy például melyek a juhtartó gazdaság vezetőjének jogai és kötelességei, már nem részle-

tezi; erre a juhtartó gazdaság szabálygyűjteménye hivatott. A pásztorlás – mondhatnók – elvi vonatkozású, legjelentősebb kérdéseit a 11. paragrafus elemzi, a bácsfizetés módozatait, az esztenaállítást, a juhok próbálását (bemérését), *széthányását*, a kártérítés módozatait vagy sok más hasonló ügyet viszont már az esztenatársaság statútuma tartalmazza.

Az ugartartó, két- vagy háromfordulós határhasználati rendszerben fontos a kosarazó juhokkal való trágyáztatás. Néhol eléggé bő szántóhatárbeli, erdei, sőt havasi legelőterületen is legeltek a nyájak. Érthető tehát, hogy a székelyföldi falvak némelyikében a lakosoknak több juhsereget is meg kell szervezniük. Ily módon azután egy-egy községben még tízesenként is létesülhetnek esztenatársaságok, s olykor egyikük-másikuk nem is csak az egy bácstól pásztorolt egyetlen nyájat igazgatja. Az amúgy is szerteágazó, sokrétű feladatkör terheit hordozó előljárási mindezek szervezeti gondjait már nem veheti magára; különállásuk emiatt is ésszerűnek tűnik.

Az ökor-, tehén- és lótartó gazdák társulására ugyancsak van példa, de a „marhatartók” sok helyen még beilleszkednek a faluközösségi tágabb keretbe. (Jellemző módon a pásztorfogadás a közösség egészének gondja.) Legföljebb megelégszenek a csak nekik szolgáló „gazdák törvényével”; ebben a pásztorok számadásai, valamint az állatörzők konfliktusai találnak megfelelő megoldásra. A súlyosabb esetek, pörlekedések még így is a falu ítélkező fóruma elé kerülnek (jelezve a „részek” szoros kapcsolódását az itt „egészként” szereplő közösséghez).

A *Juhos Gazdaság* rendtartása nagyobb mérvű önállóságról, önrendelkezésről tudósít. A „gazdaság” vezetőt választ, gyűlést szervez; bácsokkal, más falvakkal, szomszédos falubeliekkel szerződik; külön pénztárral, pénzkezeléssel dicsekszik; tagjaitól pénzt szed fel, s ha kell, bünteti őket vagy a pásztorokat; elhatároz tennivalókat, előír elvégzendő munkálatokat, és így tovább. Jellemző például, hogy az *esztenabíró* kötelessége ellenőrizni a pakulárok munkáját, s ha valami vétségük tudomására jut, ő kell „gazdaságot gyűjtsön és az kivilágosodott hibát megzabolázza kemény büntetés ereje mellett”. A sajátos ügyet tehát a különös érdekűek csoportja, nem pedig az előljárási vagy a falu egészének gyűlése rendez, oldja meg.

Az esztenabíró és a juhtartó gazdaság közötti konfliktusok azonban már a faluközösség törvényező gyülekezetének színén ítéltetnek meg. Példaként említenők a már idézett Fejér Mihály esetét, aki a falu nótáriusa és ugyanakkor a „juhos gazdaság” bírása, vezetője volt. Az 1831. november 26-án a hilibi „teljes közösség” azzal vádolja, hogy „a juhosokra pro anno 1831 fizetett sópénzbeli perceptumából tett erogátumba egy néhány Rforintig megcsalta” a gazdaságot; „a vidéki juhos-gazdákra a maga hatalmából a hilibi gazdaság híre s akaratja nélkül – 6 forint sópénzt répartiált s vett fel, amely szabad nem lett volna”; „az eszténa árendájába 5 azaz öt ezüst huszas helyett négyet fizetett volna ki; a juhok elhányása alkalmatosságával a gazdaságnak illendő számot a perceptumáról s tett erogátumáról a vidéki gazdák előtt nem adott s nem is kívánt adni” és így tovább. Az ítéletét – fennebb már említettük – ugyancsak a falu egyeteme mondja ki a „hitének [esküjének] ellenére”

csalárd módon viselkedő esztenabíró felett, büntetve és örökre kizárva a falu „közéletéből”.

Ez a hajdani valóságból a hilibi protokollumba átmentődött és megörzödött életrészlet viszont ugyancsak azt tanúsítja, hogy az írott népi jogszokásnak jó ellenőre és kiegészítője a paraszti írásbeliség másik kincséből: a jegyzőkönyv. Ebben a „peres causában” ugyanis részletebben szó esik a sópénzről, az „elhányáskor” szokásos esztenabírói számadásról, de arról is, hogy másfalusi lakosok is lehetnek a hilibi „gazdaság” tagjai. A „vidéki gazdák” szereplése a rendtartás 24. cikkelyét is értelmezi, hiszen az csak annyit mond ki, általános elvként, hogy „nem szabad az falu engedelmével idegen juhokot behozni, sem egyszer sem másszor, és ha valaki ezen faluhatározása ellen cselekednék, 12 forint büntetéssel maradjon”.

*

A néprajzos meg a történész egyazon társadalmi valóságot vizsgálja. Az állattartási szokások, tágabban a paraszti hagyományok világának kutatása során az időben pontosan elhelyezhető, datálható népi regulák fontossága igen nagy. Így például a juhok bemérése, a legeltetés időtartama, a pásztorlás feltételei a hilibi példa esetében mind az 1830-as évekhez kötődnek; s habár bizonyos, hogy még korábbról valók (hiszen a rendtartás „az atyáinkról reánk maradt régi úzusunk”-nak nevezi a feljegyzett szokásokat is), a XIX. század első felében való érvényességükhöz a keltezés alapján kétség sem férhet.

A népi írásbeliség kiaknázása mind az etnográfus, mind a historikus számára utat nyit, sőt jelöl a múlt szociológiai fölfogása, elemzése felé. Az itt csak jelzésszerűen felmutatott adatok s elsősorban a két törvény-szöveg ugyancsak tanúsítja, hogy a múlt, a hagyományok rekonstruálására vállalkozó kutató a jelenségeknek a társadalmi alakulatokban, közösségekben való szemlélésére kényszerül; az életkereteken belüli szerves összefüggésrendnek, az emberi kapcsolatok viszonyrendszerének megfigyelésére kap indítékokat.

FÜGGELÉK

1

*Orbai székbé
Hilibfalva törvényei
Amiket magábon foglal így követ[keznek]
A régi úzus szerint
1829. október 29.*

1-mo. Minden esztendőben új bírák válos[z]tassanak az egész comonitás[...]

2-do. Az új bíró válasszon minden esztendőben maga is az comonitás [...] hívségire és törvény fenntartására 12 hütös embereket, azkik is az falutól mind biztos eskített hütösök úgy tiszteltessenek.

3-tio. Az falunak vagyon 3 derék folyós határkertjei. Ezeken kívül vagyon több új szaporítás-kertjei, azmelyek akárhol legyenek, mindenkör jó státusban tartatni köteleztetik a bíró úr. Ezen kerteken ha rés tanáztatik, elsőbbszöri büntetés 6 karajcár, másodszeri ötven pénz, harmadszeri egy forint. Ha pedig csak lik vagyon a kerten, a büntetése 2 karajcár elsőbbször. Ha felkert, elsőbbször 3 karajcár, másodszer kondufla, harmadszer hogy a faluval vagy az falu elöljáróival békélhetik. A felkert pedig oly: négy arasz magasságból, az egész törvényes kert 8 arasz magasságból. Az határkerteket és tanor kapukot ha a bíró uram jó státusban fenn nem tartván nem gondozza, mikor az bíróság leszáll, új bíró uram régi bíró urat megbüntettetheti egy forintig. Ide értetődik az is, hogy akármelyik határban az határkertek, ha annak rendes ideiben fel nem tétetődnek, csak akkor büntetődjenek az úzus és megegyezett tilalom szerént.

4-to. Ha valakinek a hilibi határon kára tapasztaltatik, azon káros ember kérjen bíró uramtól két vagy három hütösöket, és a határbírónak is hírt tévén látassa meg, és írásban a határbírónak beadván annak rendes ideiben. Aki pedig annak rendes ideiben a kárát nem keresi újesztendő előtt, újesztendő után kárát nem keresheti. A kárlátóknak pedig diurnumok, hogyha egész napot nem töltenek, két garas ezüstben. Azkik pedig egész napokra kívánnak hütösököt, az üdőnek mivoltához képest, azhogy megbékélhetnek.

5-to. Azkik pedig potentioze valakinek valamely jussát el kívánnják foglalni, akármely névvel nevezendők legyenek, a káros az hütösséggel meglátassa. Valamint a hütösség íteli, aszerént a hatalmaskodó tartozzék fizetni a hütösségre tett diurnumval [...]

6-to. Falu törvénye az is, hogy valaki falutól tilalmaztatott helyeken, határokon, akár gabonába, akár szénafübe megy [és] megtanáztatik, avagy hiteles ember által beadattatik akár nappal, akár éjjel [...] otton tanáztató kárt egészen tartozzék megfizetni [...] ő mint potenciás a kárt meglátatná, mivel az ilyen prevarikátoroknak jussa nincs kárt láttatni. Az ilyen prevarikátorokat pedig meg lehet elsőbben büntetni egy forintig; mégis az illető jurisdictiójához bejelenteni. Aki pedig többször is tapasztaltatik prevarikálni, az ilyen személyek duflo és a dolognak mivoltához képest conduflo büntetődjék és inprotukuláltatódjék [!], hitetőbe be ne veteződjék.

7-timo. Úgy a falu tilalmas erdeiben ha valaki megtanáztatik erdőlni, a büntetése határoztatik a 6-dik punctumban megírt mód szerint. Senki-nek pedig vadalmaztatik és cseresznyefát levágni nem szabad 3 forint büntetés alatt, akár tilalmas erdőben, akár szabad erdőben; úgy körtefát is nem szabad levágni.

8-vo. Az falu régi úzusa szerént a befüggő erdőkből az katonaság és nemes személyeknek egy rész, a jobbágyoknak pedig félrész adatik, az régi úzus szerént.

9-na. Bevett úzusa az is a falunak, hogy ha valahonnan valamely ember ideszármazik lakni, a falu erdeire, mezeire addig nem bocsáztatik, míg a falunak egy forintot le nem fizet.

10-mo. Senkinek vadalmát szedni Küssasszony-napig, vagy amíg a falu fel nem szabadítsa, nem szabad, egy forint büntetés alatt; úgy körtét is szedni nem szabad.

11-tima. Az is törvénye a falunak, hogy akár szeres pásztor legyen, akár fogadott, akármelyik csorda mellett, ha valakinek nyája elmarad, tartozik akkor estve a pásztornak hírt adni; és az pásztor is tartozik keresésre elmenni a gazdával. Ha különben cselekszik a gazda, kárával marad. Ha a csorda az erdőre jár, tartozik minden gazda két-két marhájának egyikre harangot kötni. Különben ha elkárosodik marhája, kárát nem keresheti. Elegendő pásztor lévén a csorda mellett, ha valamely marhája elkárosodik valakinek farkas által, fele kár a pásztoré; ha pedig medve által károsodik, ugyan elegendő pásztor előtt, jelenlétiben a pásztornak, nem tartozik fizetni, mivel fenevad által esett a kár, elégséges pásztor jelenlétiben. Ha pedig nem elégséges a pásztor, akármi által károsodjék el, tartozik megfizetni. Ha pedig valamely gazda idegen marhát v[ásá]rol, azaz más faluból, tartozzék harmadnapig a csordához tanyítani és maga pásztorolni. Ha pedig szeres pásztor vagy a csorda mellett, azon szeres pásztortól tartozik elvenni a csordát, és azon idegen marhára egy nap pásztort állíttatni, és azután visszamondani a szeres pásztornak. Aki eszerint nem cselekszik, bíró uram megbüntetheti az ulyan embert egy forintig.

12-do. Úzusa az is a falunak, hogy ha az falu valamely helyeket felfog, tartozzék a határpásztorság őrizni. Ha pedig a falu valamely helyeket porciónként szabadítana fel, aszerint valamint a falu elvégzi, tartoznak a határpásztorok őrizni. Hogyha pedig a határpásztorok, vagy akárki is, az falu végezése és szabadítása szerént nem cselekednék, annak ellenére szegeznék magát, az ilyeneket a falu tetszése szerént büntetheti.

13-tio. Az falu közönséges élő folyóvízhez sertéspajtát, kenderázató tót, úgy, hogy belé-, és kifoljon belőle, csinálni nem szabad kemény büntetés alatt és azon épületnek elrontása alatt. Úgy az falu utcáira szemetet és egyéb gázságot kihányani kemény büntetés alatt nem szabad. Az is hozza értendő, hogy senkinek az vízben mosni semmifélet, hurkát vagy egyebet nem szabad.

14-to. Bevett úzusa az is a falunak, hogy a vonómarhák számára mindenkor különös helyek neveztesse ki, ahol a lógó marhák ne paskuálhassanak, kemény büntetés alatt.

15-to. Hogyha pedig a hilibi helyeinken akár erdőn, akár mezőn idegen emberek tanálatnák, olyanok, azkiknek jussok nem volna ottan paskuálni és erdőlni, elsőbben egy forintig, vagy pediglen a dolognak mivoltokhoz képest büntetődjenek meg.

16-to. Falu régi úzusa az is, hogy akár tilalmas, akár szabad erdőbe senkinek fát adni idegen embernek, vagy odavinni erdőlni nem szabad, 3 forint büntetés alatt. Hogyha pedig valaki másfalusi embernek fát akar adni, hozza magához haza, és úgy szabad akár pénzért, akár ingyen adni.

17-timo. Falunk régi úzusa az is, hogy az falu határain senkinek sem szabad kert nélkül bíratandó helyen sarjút kaszálni, 3 forint büntetés alatt, sem pedig valamely helyet bekertelni, falu híre és akarata nélkül.

18-timo. Falu régi úzusa az is, hogy senkinek sem szabad a sertéseit a falu között, sem egyebütt jártatni, kemény büntetés alatt, hanem téiben a pajta, nyárban a csordában kellett jártatni. Aki pedig ezen végzés, vagyis régi úzus ellen sertéseit jártatná, hatalma legyen bíró uramnak hütösseivel együtt keményen megbüntetni azon embert és a sertések mián esett kárt is megfizettetni.

19-mo. Aki az falu előjáróit ok nélkül cirmálná, úgyszintén hütösököt le egy polgárig, hatalma legyen bíró uramnak azon személyt zálogoltatni és az körülállásnak mivoltához képest hütösseivel megbüntettetni.

20-mo. Az határpásztország, erdőbírótság is minden esztendőben Mindenszentek-napkor változik.

21. Falunk megegyezett akarátja az is, hogy ennekutána, akárki legyen is bíró, ha valami törvénye vagyon a falunak, kötelessége leszen minden esetekre nézve hütösököt gyűjteni; és az hütösök azhogy javasolják, vagy akit választanak, akárhová azon személy mennyen.

22. Megegyezett abban is comonitásunk, hogy akármikor tilalmas erdőt kíván osztani, a gyalogszereseknek félrész adattassék.

23. Falunk úzusa az is, hogy minden esztendőben az esztenabírák egész esztendeig, vagyis addig tartoznak gondot viselni és számodolni, azmíg új esztenabírák választatódnak; kemény büntetés alatt.

24. A tilalmas erdőből pedig egy tűzre egy résznél több nem adatik, akárhány gazda lakjék együtt.

25. Megegyezett azon is comonitásunk, hogy az Orbai oldalból fel a Barka patakáig senkinek sem szabad gátágot vinni 3 forint büntetés alatt.

Hogy ezen fenn írt és régi atyáinkról maradott falunk úzusa és törvényei mellett kíván maradni Hilibfalvánk, annakokáért jövendőbeli bizonyosság, megmaradás végett az hütösség és possessorátus ur[ak] által subskribáltatván megerősítettik ezen 1829-dik esztendőben octombris 23-dik napján, a Nagy József házánál, egész falunk törvényes gyűlésiben és jelenlévő megegyezett akaratóból; mely úzusok a régi protokulumból irattattak áltol ezen új protukulumba.

Osváth István manu propria, Hilibi nemes Osváth János manu propria, Vajda János manu propria, Hilibi nemes Osváth Antal manu propria, Fejér János manu propria, Hilibi hütös Balog Imre, Vajda Antal, hütös, Fejér Ferenc manu propria, hütös, Gál Antal manu propria, hütös, Fejér Mihály manu propria, hütös, Nagy József manu propria, Hilib falu nótáriusa, Kelemen Ferenc, jubilált káplár, hütös, Vajda Gáspár manu propria, káplár, Tóth Ferenc manu propria, hilibi hütös, Fábján Antal, hütös, Gáll Ferenc, hilibi lovaskatona, falusbíró.

2

Esztenatársasági rendtartás

1830. március 27.

Mü, alatt subscribált hilibi Juhos Gazdaság adjuk tudtára mindeneknek, akiknek illik, mostoniaknak és ezután következendőknek quod in hoc anno prezenti, 1830 die 27-dik menzi Martii, egyenlő akaratóból meg-

egyeztünk azon a mostoni notarius Nagy József házánál, hogy az atyáinkról reánk maradt régi úzusunk szerint való esztena-kontraktust protukuláltassuk ezen falu protukulumba, hogy mű és utánunk következő maradékaink örökre eszerént élhessenek az esztena dolgában; azért irtuk meg e következő punktumok szerint mind a gazdák, mind a bácsok és pakulárok rendszabásait.

1. Minden esztendőben választassék elsőbben ahhoz értő becsületes esztenabíró; azki is köteleztetik az egész esztendeig megkívántató superdinatió igaz, tökéletes véghezvitelével. Úgy az, mint az gazdaság mindenekben meg fog egyezni; azki is minden következhető esetekben köteles gazdaság gyűlést tartani, és amint a gazdaság egyezik, aszerént a rendjít folytatni mindeneknek, amik ide be nem jegyeztetődnének is.

2. Az bácsoknak fizetések: minden négy számból álló nyájra tartozik minden gazda fizetni ősszel Szent Mihály-napkor, egy-egy po[l]trát pásztorbérben. Nyolc fejős juhról egy véka kenyérnek való gabonát és egy sing vásznot, és minden fejős juhról egy po[l]tra bocskorpénzt.

3. Az sópénzt pedig elsőbben amennyit a gazdaság repartíál, annyi szedettetődjék fel; és ha az elég nem lenne, újra köteles az esztenabíró gyűlést tartani, és amennyi szükséges, annyi az gazdaság újra repartíál.

4. Az berbécseket rendes idejiben kivenni a seregből és külön pásztoroltatni tartoznak az bácsok.

5. Minden fejős juhra tartoznak az bácsok egy vider túrót, azaz 8 ejteles jól megmért vidervel és egy ejtel ordát. Ezen költséget pedig szegénynek, boldognak egyaránt jó továbbra tarthatás végett tartoznak az bácsok kifizetni.

6. Az túrót pedig az bácsok az eddig is úzusban levő mód szerint mérjenek, úgy tudniillik, hogy az cseberben elsőbben felmorzsolja és a kirintába tegye az vizet, és úgy hajtsa az viderben a túrót. Azmely mérest ha valakinek úgy nem tennének meg és a bácsok ezaránt beadattanak, 12 forint büntetésen maradjanak.

7. Ha pedig a költség jó nem lenne, a gazdák megítélvén annak haszontalan voltát, az bácsoknak visszaadassék és a bácsok tartoznak piaci árán kifizetni.

8. Ha pedig a nyájnak valami betegsége történnék, köteles az bács az gazdát tudósítani. Ha nem tudósítaná, a következhető károkat tulajdonítsa a bács magának.

9. Midőn az választás, vagyis az hányás napja elkövetkezik és az gazdaság öszvegyülekezik, ha annak előtte a sereget valaki megbontaná, 12 Rfrt büntetésen maradjon.

10. Az választás pedig itt Hilibben leszen, azhol az gazdaság akarja, annál a háznál. Az bácsok minden legküssebb pakulárjokkal tartoznak az hányáson jelen lenni, 12 forint büntetés alatt.

11. Az bácsoknak pedig 16 juhok mentesek a sópénz és pásztorbérvel.

12. Az bácsok pedig olyan idegen pakulárokat, akinek 10 juhán fe[l]-jel találtatik, a gazdaság híre nélkül be ne hozhassanak; és azt is úgy, hogy sót és bért fizessen réa.

13. Az is elvégeztetett, hogy maga hatalmából senkinek esztenát az határon nem szabad csinálni különben, hanem az eddig való úzus szerint

az egész gazdaság jelenlétiben licitáltassék és az többet igrőnek adatik. Az igrt summát pedig az gazdaság akaratában állván sóra fordittatik.

14. Az utóbbszori fejés pedig leszen a gazdaságé, és azmely gazdának 8 fejős juha tanáltatik, pünköst napig az annya alatt hagyhat egy bárányt.

15. Az juhoknak próbálása pedig leszen pünköst után, azmikor az gazdaságnak tetszik, öt vagy hét hiteles gazdák jelenlétekben. Az mérték pedig leszen az eddig való úzus szerént egy közönséges tojáshaj egy juhnak. Azmelyik pedig fél tojáshajnál többet nem üt, a[z] félviderre marad.

16. Hogyha pedig azon próba alkalmatosságával az gazdaság valami hamisságot üsmérne, vagy pedig a bácsok vagy pakulárok azon próbán jelen lévő emberek ellen valami bestelenítő szót szólanának, mindenekért 12 Rfrt büntetésen maradjanak.

17. Ha pedig az esztenán valami oljas pakulárok tanáltatnának, hogy az nyájot illetlenül rongálnák, tőgyit szagatnák, gyapját károsítanak, az ilyen állapotok is esztenabírónak kötelességiben ajánltatnak; hogyha valamiképpen kitudhassa azon rossz cselekedeteket, töstént mindjárt gazdaságot gyűjtsön és az kivilágosodott hibát megzabolazza kemény büntetés ereje mellett.

18. Ha a bácsoknak, pakulároknak gondviseletlenségek miatt a nyáj elszakadna, és azon elszakadott nyájban kár történnék, tartoznak az bácsok pakulárjokkal együtt azon kárt megfizetni.

19. Valamikor a bács az esztenabíró által izen valakinek költség után menni, kivévén az egy császári szolgálaton kívül, tartozik az költség után menni; különben a maga következhető kárát tulajdonítsa magának.

20. Az bács pedig az esztenával felmenni az erdőre és onnan lejönni köteleztetik, akkor, azmikor az gazdaság akarja, 12 forint büntetés alatt.

21. Szent Mihály-nap után való őszi pásztorságért egészen karácsonyig az bérfizetés leszen minden juhtól egy poltra és egy ejtel gabona, úgy, hogy ha az üdő mián el kell is választani, ismét ha az üdő engedi, mindenkor tartozzék újra felgyűjteni karácsonyig. Ha pedig fele üdő őrizne és többször öszve nem gyűjthetne az üdő miján, akkor az irt bérnek felivel tartozik minden gazda; és az ilyen esetben esztenabíró uram köteleztetik gyűlést tartani, és az gazdaság mindenkor az bért az üdőknek eltelésekhez képest meghatározni, hogy sem a pakulár, sem a gazdaság ne károsodjék.

22. Mind az nyári, mind az őszi károkról tartoznak az bácsok, pakulárok számadolni és mindeneknek megfizetni, az gazdaság ítlei szerént.

23. Az gazdaság pedig az károkról való ítleit még választás előtt mindenkor tegye meg, hogy senki sem tudván a kárát, igaz lélek szerént ítilhessen.

24. Minden esztendőben az mikor Szent Mihály-napban választás leszen, azon gyűlés alkalmatosságával az gazdaságnak, ahogy tetszik, határozza meg, hogy hány seregben gyűjtődjék fel a nyáj és kiknek leheszen sereget gyűjteni. Senkinek pedig nem szabad az falu engedelmé nélkül idegen juhokot behozni, sem egyszer, sem másszor, és ha valaki ezen faluhatározása ellen cselekednék, 12 forint büntetésen maradjon.

25. Az esztenabírónak pedig tartoznak az bácsok egyszeri fejést – akkor, amikor az esztenabíró kívánja – megadni savóstól, ordástól.

A fenn írt 25 pontokat helybenhagyván az falunk az hűtőség és possessorátus úr által subscribáltatván jövendőbeli bizonyság, megmaradás végett.

Hilibi Osváth István manu propria, possessor, Gál Antal hütös, Vajda János manu propria, hütös, Nagy József manu propria, notarius, Kelemen Ferenc manu propria, hütös, Thot Ferenc manu propria, hütös, Fejér János falusbíró.

JEGYZETEK

¹ Imreh István: *Székely falutörvények*. Kvár 1947; *A rendtartó székely falu*. (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából.) Buk. 1973; *Erdélyi hétköznapok*. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról. Uo. 1979. 37–43; *Háromszéki falutörvények* (1971).

² Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk. 1983.

³ A juhászat kutatástörténetének áttekintése K. Kovács Lászlótól: *A magyar állattartás kutatása*. (A Magyar Népkutatás Kézikönyve, II. 8.) Bp. 1948. Kelet-közép-európai összefoglalás, több erdélyi vonatkozású tanulmánnyal: *Viezuht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Redigiert von László Földes. Bp. 1961. A pásztorkultúra kutatásának alapvető kárpátbalkáni bibliográfiáját Vádav Prolec-Jaromír Kubíček állította össze: *Pastýřská kultura*. (Bibliographia ethnographica Carpatobalcanica, 2.) Brno 1984. Néhány erdélyi vonatkozású fontosabb részlettanulmány az utóbbi fél évszázadból, számos román vonatkozással, a megjelenés időrendjében: Nagy Ödön: *A mezőpaniti juhtenyésztés*. Ethn. XLIX(1938). 185–192; Szeghő Dénes: *Juhtenyésztés Erdélyben = Erdély mezőgazdasága*. Szerk. Farkas Pál. Kvár 1944. 188–212; Tárkány Szücs Ernő: *A juhtartás népi jogszabályai Bálványosvár-alján*. Erd. Múz. XLIX(1944). 464–475. és kny. Erd. Tud. Fü. 189. sz.; K. Kovács László: *Tejvarázslás a Borsa völgyében*. Ethn. LVI(1945). 52–59; Kós Károly: *A kalotaszegi kosarazó juhászat – Miscellanea Ethnographica*, I. (Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, 9.) Kvár 1947. 3–28; K. Kovács László: *Adatok a bálványosvár-aljai fejős juhászathoz*. Ethn. LVIII(1947). 45–55. és 191–210; Földes László: *A Ditróból [...] települt székelyek állattartása...* Népr. Közl. I(1956). 170–210. és *A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében*. Uo. II(1957). 1–2. sz. 149–156; Márkos András: *Homoródalmási szállások*. Ethn. LXIX(1958). 437–447; K. Kovács László: *A közös fejős-juhnyájak tejhasznvételi formái Erdélyben 1900 körül*. Népi Kultúra – Népi Társadalom I(1968). 9–50. és *Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül*. Uo. II–III (1969). 7–43; Vámszer Géza: *Életforma és anyagi műveltség*. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975). Buk. 1977. 55–99; *A csiki juhászat*; István Lajos: *A korondi hagyományos állattartás köréből = ND 1980*. 47–59; Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Buk. 1984. 100–102; *Magyarvalkó életéből. Juh-sajtkészítés*.

⁴ Bővebben Imreh István: *Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorkultúra határozatai 1717–1928*. Agrártörténeti Szemle II(1959). 161–190. és *A rendtartó székely falu*, 186–205; *Pásztorszerződések*. Vö. még töle: *A rendtartó székely falu*. 181–186; *Juhtartás, esztenatársaság, valamint A törvényhozó székely falu*, 215–224; *A pásztorkultúra*.